

hebben een stap te ver te gaan, om dan te ontdekken dat dit nog niet altijd het volgen van een huwelijk impliceerde.

Inderdaad kan bij de eerste volkstelling waarin dit gegeven werd vastgelegd (1829) geconstateerd worden, dat de provincie Noord-Holland een vrouwenoverschot in de leeftijdsgroep van de 20-29 jarigen kende. Maar het duurde tot de jaren vijftig voordat het verdwenen was (en werd vooral door de sex-ratio in de grote steden bepaald), terwijl het verschijnsel buitenechtelijke geboorte reeds vanaf 1822 sterk terugliep. Bovendien, zo zou ik (v. d. W.) eraan willen toevoegen, was een vrouwenoverschot in de huwbare leeftijdsklassen niet iets dat specifiek aan de periode 1780-1820 was gebonden of door de Franse conscriptie werd opgewekt (Kok, 127, 144), maar een structureel verschijnsel in de hele achttiende eeuw vanwege de personeelsbehoefte van de VOC. Het is daarom heel begrijpelijk, dat Kok (143) over de verhoudingsgewijs geringe en kortdurende toename van de buitenechtelijke geboorten tussen 1780 en 1820 opmerkt, dat deze 'zich het best laat verklaren uit een samenspel van conjuncturele ontwikkelingen'. Maar aangezien het aandeel van de ene noch de andere variabele in dit 'samenspel' te bepalen is, lijkt deze uitspraak toch veel op het te hulp roepen van een niet te kennen *deus ex machina*.

Kok heeft een mooie studie gemaakt, waarin het verschijnsel van alle mogelijke kanten belicht en zowel in de tijd als in de Europese ruimte geplaatst wordt. Hij heeft er blijk van gegeven een goed onderzoeker te zijn en ons en passant van veel interessante kennis deelgenoot gemaakt. Maareen sluitende verklaring heeft hij ons niet kunnen geven. En eerlijk gezegd zou ik het ook niet weten. Er moet meer in het spel zijn geweest dan de nu besproken variabelen om de korte afwijking in de periode 1780-1820 te kunnen verklaren. Toch ook een gevolg van een door de Verlichting opgeroepen meer libertijnse levenshouding, die in het Restauratie-tijdperk weer verdween?

A. M. van der Woude

D. J. Elzinga, ed., *Ministeriële verantwoordelijkheid in Nederland* (Zwolle: W. E. J. Tjeenk Willink, 1994, xiv + 300 blz., f52,50, ISBN 90 271 4068 5).

Om het belang van het begrip 'ministeriële verantwoordelijkheid' goed uiteen te kunnen zetten, is een schets van de historische achtergronden onontbeerlijk. In deze juridisch georiënteerde bundel is dan ook terecht op een aantal plaatsen meer of minder uitvoerig aandacht geschonken aan de historische aspecten. Het gaat daarbij vooral om de politieke ministeriële verantwoordelijkheid, zowel collectief als individueel. Veel minder belangrijk is een tweede hoofdvorm, de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van bewindslieden.

Dit onderscheid komt ook aan de orde in het algemeen-historische hoofdstuk van A. H. M. Dolle die laat zien hoe in de loop van de tijd ministeriële verantwoordelijkheid en parlementaire controle zich parallel hebben ontwikkeld met het budgetrecht als tussenschakel. In een bijdrage over de collectieve ministeriële verantwoordelijkheid schetst J. W. M. Engels onder meer, dat homogeniteitsbeginsel en ministeriële verantwoordelijkheid in de Grondwet van 1848 in samenhang zijn erkend.

Ook in een aantal andere hoofdstukken van de bundel komen historische aspecten aan de orde. Dat geldt voor de verhandeling van H. G. Warmelink, die ingaat op de comptabiliteitswetgeving. J. P. Rehwinkel laat zien hoe de ministeriële verantwoordelijkheid voor het Koninklijk Huis in de loop van de tijd aanzienlijk meer inhoud heeft gekregen. D. J. Elzinga en Dolle behandelen aan de hand van verschillende voorbeelden uit de contemporaine geschiedenis de ministeriële verantwoordelijkheid voor niet-functioneel gedrag (persoonlijk gedrag van bewindslieden en

handelingen van voorgangers). Uit een historisch overzicht van J. J. Vis blijkt, dat de vraag of op een bepaald ministerie een staatssecretaris wordt benoemd, in de praktijk niet beantwoord wordt door de betrokken minister maar vooral door de partijen in het formatieproces. F. de Vries gaat in op het functioneren van de Eerste Kamer in relatie tot de ministeriële verantwoordelijkheid. Het buitenlands beleid staat centraal in de bijdrage van H. G. Hoogers en N. Y. Del Grosso, waarbij zij voorde periode na 1945 de aandacht vooral concentreren op de verantwoordelijkheid voor het Europese beleid. De relatie tussen de ministeriële verantwoordelijkheid en het parlementair inlichtingenrecht wordt behandeld door G. Visscher.

Bij het belichten van het onderwerp vanuit hun specifieke invalshoek is de auteurs volgens het voorwoord van de redacteur bewust een ruime vrijheid gelaten voor eigen accenten en keuzes. Daarmee krijgt de lezer zeker een rijk geschakeerd beeld van dit boeiende onderwerp. Toch zou deze bundel naar mijn mening nog hebben kunnen winnen bij een strakkere compositie. Dat geldt ook voorde historische aspecten. Deze krijgen zoals gezegd tamelijk veel aandacht in deze vooral juridisch gerichte bundel, maar de historische onderdelen in de verschillende bijdragen zijn vaak nogal fragmentarisch, terwijl er verschillende overlappingsen voorkomen. Bovendien is de geschiedenis op hoofdlijnen in het eerste hoofdstuk onvolledig. Hoewel Dolle voor dit onderwerp vier belangrijke tijdvakken onderscheidt, te weten 1814-1840, 1840-1848, 1848-1917 en de periode sinds 1917, legt hij vervolgens alle nadruk op de eerste drie fasen, en breekt hij zijn verhandeling eigenlijk bij 1868 af. Daardoor komt ook niet uit de verf waarom het jaar 1917 een hoofdmoment vormt voor dit onderwerp.

In de bundel had ook meer aandacht geschonken kunnen worden aan de bredere maatschappelijke context. Daarbij had tevens op meer systematische wijze recht kunnen worden gedaan aan de periode na 1868. Heel concreet mis ik in de bundel een afzonderlijk hoofdstuk over de parlementaire enquêtes en onderzoeken in het laatste decennium. Door deze onderzoeken is de discussie over de ministeriële verantwoordelijkheid nieuw leven ingeblazen, in samenwerking met wijzigingen in de opvattingen over het vermogen van de staat om maatschappij en economie te sturen. Ten slotte merk ik op, dat in de bundel helaas een zaken- en personenregister ontbreekt, hetgeendebruikbaarheid van deze bundel met wetenschappelijke verhandelingen beperkt.

J. K. T. Postma

E. B. Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat en koloniale staat. De relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlandse imperialisme* (Verhandelingen van het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde CLXI; Leiden: KITLV uitgeverij, 1994, xii + 368 blz., f50,-, ISBN 90 6718 068 8).

Het proces van de verkenning en in bezit neming van de buiten-Europese wereld door Europeanen is dikwijls vergeleken met het geleidelijk intekenen van witte plekken op de landkaart. Expansiegeschiedenis is dan ook een dankbaar thema voor historische atlassen. Instructiever dan welke beschrijving ook tonen kaarten de gespreidheid en de ongelijktijdigheid van het expansieproces. Die kenmerken zijn eveneens van toepassing op het patroon van de Nederlandse gezagsvestiging in Indonesië. Naast de vroegst veroverde gebieden en de meer recente negentiende-eeuwse aanwinsten onttrokken aan het begin van de twintigste eeuw verschillende perifere gebieden zich nog aan daadwerkelijk koloniaal gezag. Een van die gebieden was Djambi, een uitgestrekt maar minder bekend sultanaat aan de oostkust van Sumatra. Wegens gebrek aan bronnen is over de geschiedenis van Djambi weinig geschreven.